

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТА ТЕОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

*о. д-р Святослав Кияк
Івано-Франківська теологічна академія*

Кордоцентризм українського католицизму: богословсько-філософські засади

Символом духовного життя української нації, зокрема її сакрального світу, завше була душа, точніше – серце, оскільки, як свідчить історія українського християнства, релігійності українського народу завше була притаманна кордоцентричність. Тіло ж в українській традиції, на відміну від культур деяких інших народів, ніколи не було ідолом обожнювання. Зображення кохання-любові традиційно передавало внутрішній світ українця, що гармоніював із природою та всесвітом. Фактично існувала певна система залежності понять у відтворенні даної проблематики, а ключовими моментами тут були і є серце-душа-кохання-любов. Любов від серця або любов за серцем, як слушно наголошує Микола Томенко, – це така українська традиція, яку спостерігаємо і в історії, і в щоденному житті, яка, незважаючи на нинішню небачену прагматизацію, не втрачає здатності до виживання. Любов, тобто кохання від серця, приречена на нове життя хоча б тому, що вона є невід'ємною частиною етнопсихології, ментальності українців [1, с. 12-13], котра зреалізувалась у їхній християнській духовності і теології та в сьогодиншньому українському суспільстві набула особливої актуальності.

Питання філософії серця та кордоцентричності сучасної української теології, зокрема її католицького напрямку, є малодослідженою цариною і вимагають своєї актуалізації не лише з огляду на важливе значення останньої для об'єктивного дослідження христоцентричності українського католицизму і його духовних зв'язків із Вселенською церквою, але й виходячи з прикладних цілей: актуальності аналізу засад кордоцентризму українського християнства як філософсько-богословського джерела в пізнанні антропологічних основ християнської моралі з метою їх реалізації для побудови в Україні морально досконалішого суспільства. Саме тому проблемі кордоцентричності українського християнства було присвячено цілий ряд

наших публікацій, у яких окреслено філософсько-теологічні особливості кордоцентричності українського католицизму [2-7].

Досліджувана проблема не є чимось ідеальним, штучно витвореним, оскільки, як справедливо наголошує Анатолій Колодний, християнська релігійність українського народу є кордоцентрична. «Це означає, що в його світогляді основну роль – мотиваційну й рушійну – відіграють не розумово-раціональні сили, а світ емоцій, почуттів. Кордоцентрична релігійність є надто простою. Це – релігійність серця. Вона не потребує створення якихось затеоретизованих богословських систем, де, власне, найчастіше виникає міжконфесійне протистояння. Притаманне українцям чуттєво-релігійне ставлення до життя не формує якусь ворожість до носіїв інших вірувань, бо ж емоційний світ віруючих різних конфесій майже збігається. Відтак в іншому українець не бачить ворога» [8, с. 242; 9, с. 1].

«Філософія серця», яку в українській філософсько-богословській науці вперше обґрунтував Григорій Сковорода, згодом знайшла свій розвиток у творчості Миколи Гоголя, Михайла Максимовича, Памфіла Юркевича та інших дослідників, а особливо глибокими є старозавітні і католицькі теологічні дослідження й інтерпретації філософії серця, зокрема в українському католицькому богослов'ї.

На думку Дмитра Чижевського [10, с. 53-56], філософія серця – це специфічна українська риса, яка має свою національну особливість: у людському душевному житті найбільша роль, між свідомим психічним переживанням, відведена їх основі – серцю. Це найглибша в людині «безодня», як говорив Григорій Сковорода, яка породжує і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки. З цим пов'язане і визнання філософом того, що людина – це малий світ, «мікрокосмос», бо в сердечній глибині криється все, що є в цілому світі [11, с. 157]. Суть людини, яка згідно з баченням Г. Сковороди є божественною в собі, є «безодня», «джерело», «дзеркало», «сонце». Цією «безоднею» у людині є її серце, яке є джерелом думок і бажань людських, осередком усього доброго і світлого, провидінного і пророчого. Тому мислитель називає наше серце «дійсною людиною», головою всього в людині, коренем життя і обителлю вогню та любові, яка після очищення від злих, підлих думок та гадок починає бачити захований у ньому скарб свого щастя [11, с. 14, 42].

Оскільки серце у Г. Сковороди є коренем, суттю людини, то і щастя людини залежить від нього. Здорове серце – здорова людина. Для Сковороди-філософа, людини гармонійної, щасливої, щастя полягало в ду-

шевному спокої, який досягається розумінням законів природи, законів вічного, тобто Бога. Народження людини і все її життя Г. Сковорода вважав дорогою, рікою, що пливе до щастя, тобто до Бога. Для нього Любов – Бог, Природа – Бог, Закон – Бог, Істина – Бог, Вічність – Бог. Тому щастя людини полягає, за мислителем, у душевному спокої, його легко досягнути, бо єдине і легко доступне людині – це Бог. Людина може бути щасливою лише у вічності, бо її «голова» – «серце», її сутність є духовна, вічна, адже то не є щастя, що породжує нещастя. Щастя в серці, але з нього ж походить і нещастя: «З нутра бо, з серця людини, виходять недобрі намисли, розпушта, злодійство, вбивство, перелюби, загребушість, лукавство, обман, безсоромність, заздрій погляд, наклеп, бундючність, безглуздя» (Мр. 8. 21-22). Тому підкреслює Г. Сковорода, що якраз в серці відбитий закон вічного, але в ньому ж живуть і пристрасті. Пристрасть він іменує як «беспутное желание видимостей». Найголовніша із пристрастей – заздрість, від якої народжуються ненависть, гордість, нудьга, марнослів'я та інші людські пороки і нещастя. Тому коли людина йде назустріч кожному суєтному бажанню, коли потурає кожній пристрасті, тоді не досягне вічного і, отже, не буде щаслива та не матиме душевного спокою. Не що інше, як зі пристрасті, закорінені в серці, змушують нас до невластивого нам чину, протилежного до законів природи. Любов до невластивого («несродного») філософ вважає корінним гріхом людини, джерелом її нещастя. Отже, щоб бути щасливою, людина повинна уникати невластивої їй дії. Тут мислитель приходить до своєї вихідної точки, до наріжного каменя своєї філософії – до Бога, тут сходяться всі нитки його думок: робити властиве – жити згідно з законами природи, серця, Бога. Людина щаслива настільки, наскільки живе в згоді з Богом. Щастя, за філософом, залежить від серця, серце – від світу, світ – від звання, звання – від Бога: «Бо де скарб ваш, там буде й ваше серце» (Лк. 12. 34). Саме тому серце Г. Сковорода вважає джерелом всякої утіхи і Царства Божого вже тут, на Землі. Серце для нього було джерелом, засобом піднесення завжди схилених донизу помислів його розуму, їх піднесення і вознесення на гору вічності. Саме в часі Ісусової молитви «Отче наш», яку він мав звичку творити в північний час, раптом починалася боротьба, і серце його ставало полем бою: самолюбство, озброївшись світським розумом, нападало на його волю, щоб полонити її, сісти на престолі її свободи. Богомислення ж озброювало його, щоб він міг стати проти підступів лжемудрості. Після перемог чистого серця над світським розумом, як пише учень Г. Сковороди М. Ковалінський, «виходив він у поле розділити своє славослов'я з усією природою» [12, с. 35-36].

Філософія серця Г. Сковороди бере свій початок від Святого Письма. Численні біблійні цитати, які філософ наводить у своїх творах, зокрема з книги пророка Єремії, свідчать про те, що він у своєму вченні про серце опирався на біблійну та єврейську метафізику: «А так навчив нас Єремія, і йому віримо, що істинна людина є серце в людині, глибоке ж серце й пізнаване лиш Богом є не що інше, як необмежена безодня наших думок, просто кажучи – душа, тобто справжнє ество, й суцця істина, й сама сутність (як кажуть), і зерно наше й сила, у якій єдиній полягає життя й життєвість наша, а без неї ми є мертва тіль, то й видно, наскільки незрівнянна шкода втратити себе самого, хоч би хто заволодів всіма Коперниковими світами» [12, с. 80].

У Біблії та в богослов'ї особлива увага приділяється поняттю «серця» та його філософським аспектам. Так, справедливо зауважує Б. Вишеславцев, «...в Біблії серце зустрічається на кожному кроці. Очевидно, воно означає орган всіх почуттів взагалі та релігійних почуттів зокрема» [13, с. 62]. Лише в Старому Завіті серце згадується 851 раз [14]. Слово «серце» в єврейській мові має значення, дещо відмінне від сучасного в багатьох європейських мовах, і має, окрім ідентичного, фізіологічного значення, досить широкий сенс і означає внутрішню суть людини [15, с. 718]. Єврейський спосіб думання приписував серцю не лише почуття (Чис. 15. 19; Втор. 28. 47; Пс. 76. 6; Ос. 11. 8 й ін.), а й дії думання та бажання: «думки підносяться до серця» (Іс. 65. 17; Єр. 3. 16; 7. 31). Злі і добрі думки мешкають у серці (Пс. 73. 7; Дан. 2. 30; Езд. 38. 10). В серце Господь кладе мудрість (1 Цар. 10. 24; Пс. 90. 12), що є початком планування і дії. В серці зберігаються релігійні почуття людини (1 Сам. 12. 25; Єр. 32. 40; Прип. 3. 5; Неєм. 9. 8), у ньому відбувається навернення людини до Бога (Йоїл 2:12; 1 Цар. 8. 47). Серце мислить: «Говорити в серці» – означає біблійною мовою думати (Бут. 17. 17; Втор. 7. 17; Іс. 10. 7; Пс. 14. 3; Прип. 6. 14, 18-19, 21; Мт. 9. 4; 13. 15; Лк. 1. 51; Ів. 12. 40; Євр. 4. 12; Рим. 1. 21; Еф. 1. 18). В Святому Письмі серце є органом волі; воно приймає рішення (Вих. 35. 5; 36. 2; 1 Сам. 14. 7; Ест. 7. 5; Лк. 24. 38; Дії 5. 4; 7. 23 і 39; 1 Кор. 4. 5; 7. 37; Рим. 10. 1; Одкр. 17. 16). Із серця виходить любов: серцем та від серця люди люблять Бога та ближніх. Говориться, що ми «маємо когось в своєму серці» (Фил. 1. 7; 2 Кор. 7. 3) чи «у нас з кимось єдине серце» (Дії 4. 32). Насамкінець, у серці розміщується така прихована, інтимна функція свідомості, як сумління, совість (1 Сам. 25. 31), яка, за словами св. апостола Павла, є закон, вписаний у серцях (Рим. 2. 14-15). Серцю приписуються найрізноманітніші

94 почуття, які виявляються в душі людини: воно «соромиться», «печалиться», «жахається», «радіє», «веселиться», «сокрушається», «мучиться», «насолонджується», «скорботне», «розслабляється», «здригається» (Іс. 5. 5; Йов 23. 15; Ів. 14. 1 і 27; 16. 6 і 22; Дії 2. 26; 21. 13; Рим. 9. 2; 2 Кор. 2. 4). В Біблії поняття «серця» інколи трактується як свідомість взагалі, тобто як усе те, що вивчається психологією, а також трактується як «душа», «дух».

У біблійній антропології серце людини залишається джерелом її свідомої і вільної особистості, котра мислить, місцем її остаточних рішень, неписаного Закону Божого і таємничої дії Божої (Рим. 2. 15).

Хоча деколи серцю приписуються ознаки не лише психічного, але і фізичного життя, воно на релігійній мові є чимось дуже точним, можна сказати, математично точним, як центр кола, з якого можуть виходити незліченні радіуси, або як світловий центр, з якого виходять безкінечно численні різноманітні промені [16, с. 65].

Біблія приписує серцю всі функції свідомості: мислення, рішення волі, відчуття, прояви любові та совісті; більше того, серце є в ній центром життя взагалі – фізичного, духовного та душевного. Воно є передусім центр у всіх розуміннях [17, с. 122].

В християнській філософії та теології є загально визнаним те, що серце – головний орган релігійних переживань. Тільки в глибині серця, в глибині цього «я», можливе дійсно реальне поєднання людини з Богом, можливий справжній релігійний досвід, без якого немає релігії та істинної етики. Євангеліє безперервно наголошує на тому, що серце є органом для сприйняття Божественного Слова і Дару Святого Духа, в ньому виливається божественна любов (Мт. 13. 19; Мк. 7. 6; Лк. 8. 12 і 15; 21.14; Дії 2. 27; 7. 54; 16. 14; Рим. 2. 15; 5. 5; 8. 15; 1 Кор. 2. 9-12; 2 Кор. 1. 22; 3. 15; 4. 6; 2 Петр. 1. 19). Саме через серце розкривається зміст виразу «образ і подоба Божа», саме в серці людина відчуває свою божественність.

Нерозривна єдність духовного життя людини з її серцем була провідною ідеєю творчості ще одного представника української школи філософії серця – Памфіла Юркевича, котрий присвятив їй цілу низку творів, зокрема працю «Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого». Відомий дослідник творчості П. Юркевича С. Ярмусь писав: «Специфічною українською рисою у філософії Юркевича було його настоювання на важливості почування-емоцій... Юркевич, як і Сковорода, ставив серце багато вище людської душі та духа і так вбачав у ньому самий центр людського життя – орган найвищого духовного значення» [18, с. 27-28].

Памфіл Юркевич стверджував, що саме розум править, кермує, панує, але серце породжує, а з глибини духа породжується любов [18, с. 28]. Цим він розвиває біблійне вчення про подвійну людину, тобто про зовнішню людину і заховану людину серця, з якого він запозичив ідею про два досвіди – зовнішній і внутрішній [19, с. 26].

П. Юркевич, на відміну від Г. Сковороди, веде мову не лише про духовне, а й про фізичне серце. Наголошуючи на тому, що біблійне серце є і фізичне, і духовне, він стверджував, що священні автори визнають осереддям всього тілесного й органом усього духовного життя людини те саме тілесне серце, биття якого ми відчуваємо у наших грудях. У людській душі є щось первинне й просте, є захована людина серця, є глибинність серця, майбутні рухи якого не можуть бути обчислені згідно з загальними і необхідними умовами й законами душевного життя. У серці людини, підкреслює філософ, міститься джерело для таких явищ, які виявляють себе в особливостях, що не випливають із жодного загального поняття або закону [20, с. 78-79, 110-111].

П. Юркевич, вслід за Євангелієм та за Г. Сковородою, вважав, що серце є сферою не лише несвідомого, а й свідомого, сферою почувань, пристрастей, піднесених моральних переживань. Тому саме серце людини, наснажене вірою, веде людину через абсурди до Бога, допомагаючи людині розширити межі свого розуму та зігріти розум божественним теплом.

Також і з фізіологічних позицій, як твердив видатний фізіолог Іван Павлов, саме в серці людини проявляються різноманітні хвилювання та переживання, які не завжди викликаються тільки збудженням м'язів, і саме в серці проявляється надзвичайний життєвий неспокій. Ці оригінальні погляди І. Павлова на поєднання в серці фізичних та духовних процесів поділяє вчений-богослов та відомий хірург і архієпископ Лука (Валентин) Войно-Ясенецький: «Серце обплітає мережа волокон симпатичної нервової системи, і через неї воно якнайтісніше пов'язане з головним і спинним мозком. Мозкові волокна надходять до нього від блукаючого нерва, передають йому найскладніші впливи центральної нервової системи й, цілком імовірно, надсилають у мозок доцентрові почуттєві імпульси серця... Таким чином, наші анатомо-фізіологічні знання про серце не тільки не заважають, а радше навіть спонукають нас вважати серце найважливішим органом почуттів, а не лише центральним мотором кровообігу» [21, с. 16-18].

Тому саме серце вважається другим органом сприйняття пізнання і думки. Ще в XVII столітті видатний математик і мислитель Блез Паскаль

98 зумів визначити межі і безсилля розуму та запропонувати замінити його пізнавальною властивістю серця: «Розум працює повільно, керуючись багатьма міркуваннями і принципами, які повинні завжди матися на увазі, оскільки розум щогодини втомлюється і помиляється, якщо немає наяву всіх цих принципів. Почуття працює по-іншому, воно працює швидко і завжди готове до дії... Отже, треба покласти наші сподівання на «почуття», а то наші сподівання постійно залишатимуться хисткими... Серце має свої причини, не знані розумові... Серце відчуває Бога, а не розум» [22, с. 130-131].

В текстах як Нового, так і Старого Завітів саме серце виступає тим місцем, де людина зустрічається з Богом, і ця зустріч остаточно і найдосконаліше здійснилася в людському серці Сина Божого, що якраз і складає богословську засаду католицького культу Пресвятого Серця Христового.

Крім того, якраз серце є центром свободи й любові, бо саме з нього, як твердить Святе Письмо, виходить не лише добро, а й зло, ненависть і любов. Завдяки цій свободі людина здатна піднятися над насиллям, зробити гідний життєвий вибір, усвідомлюючи: «Все мені можна, та не все корисне» (1 Кор. 6:12). Саме ця думка св. апостола Павла була розвинута Григорієм Сковородою, який дякував Богу за те, що потрібне Він зробив неважким, а важке (тобто заборонене, грішне) – непотрібним, шкідливим.

Про цю найвищу свободу, про любов Христову як справжнє щастя людини, яке звільняє її від усіх роздвоєнь, протиріч і трагізмів, говорить Ісус Христос устами св. євангелиста Івана: «Спізнаєте правду, і правда визволить вас» (Ів. 8. 32), бо «Без Мене ж ви нічого чинити не можете» (Ів. 15. 5). «Бог бо так полюбив світ, що Сина свого Єдинородного дав, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а жив життям вічним» (Ів. 3. 16). «І об'явив я їм Твоє ім'я, і об'являти буду, щоб любов, якою Ти полюбив мене, в них перебувала, а я – в них» (Ів. 17. 26).

Духовно-фізичним джерелом любові Христос назвав серце людини, бо саме в серці людини знаходяться «джерела її очей», бо від серця «походять злі помисли, розпуста, злодійство, вбивство, подружжя невірність, жадоба, злоба, підлість, зажерливість, заздрість, наклеп, високомірність і нерозважність» (Лк. 7. 21-22). Цим підкреслив Ісус Христос, що для пізнання людиною Бога і себе самої є недостатнім лише покладання на власний розум, котрий не завжди дає вмотивовану відповідь на наведені вище негативні прояви діяльності людини. При цьому Христос наголошує, що саме серце людини є джерелом її духовно досконалих дій, джерелом внутрішнього духовного миру.

Наука та діяльність Ісуса Христа засвідчили, що саме з його серця струменіло джерело життя і любові для духовно спраглих людей, для всього людства, для «нового народу Божого», який і був заснований Христом не на загальнолюдських засадах витворення етнічної спільноти, а на вселенській любові і милосерді. Саме тому в католицькій теології символ серця Ісуса Христа справедливо визнано не лише як осередок, носій і джерело його любові та милосердя до людей, а й як символ, духовний «фундамент» витворення й існування «нового народу Божого», як символ кордоцентричності цієї любові Ісуса.

Дана любов Ісуса Христа до людей вже майже впродовж двох тисячоліть виявляє себе в численних формах милосердя, добра, благословінь, об'явлень, чуд, з'явлень і одкровенень багатьом людям, а також стала основою культу серця Христового, популярного в українському католицизмі.

Саме через культ Христового серця український католицизм витворив гармонійну синтезу біблійної та української філософії серця із західним й українським (східним) богослов'ям на основі культу Божої любові, символічним виявом якої є серце Христа. Зокрема, Митрополит Андрей Шептицький у своїх творах підкреслює, що вживання самого поняття «серце» для означення особливого почуття любові не є чимось штучним, а випливає із самої природи даного почуття. Тому пошанування Христового серця, на його глибоке переконання, має подвійне значення і є яскравим свідченням того вшанування, яке увесь християнський світ від апостольських часів віддавав Христові Спасителеві, а також є виразником честі, котра через духовні практики віддається «...Божественному Серцю Христа Спасителя, веде нас до глибокого застановлення над внутрішнім життям Божої особи в людській природі» [23, с. 11-12].

Культ Христового серця в УКЦ став фізіономічним виявом христоцентричності українського католицького богослов'я та української християнської філософії, що знайшло свій вияв не лише в морально-етичній і соціальній доктрині українського католицизму, а й у характерно українських церковно-національних особливостях цієї христоцентричності, які віддзеркалюють духовно-історичну ідентичність українського католицизму.

Христоцентризм українського католицизму за його більш ніж тисячолітню історію набув особливих характерних рис, котрі переконливо підтверджують як його вселенськість – тісний церковно-богословський зв'язок із Христовою Вселенською (Католицькою) церквою, так і його церковно-національну і духовно-історичну ідентичність.

Тобто, окрім вселенської складової, христоцентричність Української Католицької Церкви характеризується цілим рядом помісних богословсько-еклезіологічних аспектів. Найперше – це визначальний вплив Христового Євангелія та Літургії на христоцентричність, зокрема через євангельські корені східної теології та духовності, котрі є джерелом покликання й виховання християн на засадах наслідування Ісуса Христа. Окрім того, дана христоцентричність виявляється в есхатологічному покликанні до набуття церквою якості спільноти, об'єднаної надією на спасенну єдність з Христом у вічності. Для цього в УКЦ є всі необхідні засоби: скарби західної, східної та української християнської традиції, базованої на духовності святих отців та іконографії; сім Святих Тайн; традиційне літургійне життя, котре відображає поєднання духовних цінностей східного і західного обрядів; духовність українського монашества, а також важливий христологічний засіб – духовна участь християн у терпіннях й прославі Ісуса Христа у воскресінні. Всі ці характеристики українського католицизму яскраво виявились у часи комуністичного переслідування УКЦ та її наступного воскресіння до вільного розвитку.

Наведені риси христоцентричності Української Католицької Церкви не лише були джерелом становлення самої церкви, а й стали рушійною силою в розвитку духовності українського народу та в творенні і розвитку української національної ідеї. Саме духовна, літургійна і теологічна спадщина цієї Церкви та вся її історія засвідчує визначальний вплив її на українську історію та культуру.

Протягом усієї історії українського християнства Церква була символом духовного материнства та батьківства нації, була її духовним провідником. Оберігаючи східну християнську традицію, УКЦ утверджувала нерозривну активну єдність духовності нації та теології: вона допомагала народові шукати не абстрактної правди для розбудови суспільного життя, а правди живої, правдивої дороги, яка є в Христовому вченні.

Література:

1. Томенко М. В. Теорія українського кохання. – К., 2002. – 127 с.
2. Кияк С. Філософсько-богословська спадщина митрополита Андрея Шептицького // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 21-30.
3. Кияк С. Р. Філософсько-богословські засади кордоцентризму українського греко-католицизму // Вісник Прикарпатського універси-

тету. Філософські та психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2003. – 99
Вип. 4. – С. 72-79.

4. Кияк С. Р. Церковно-історичні корені духовності українського християнства і їхня культуротворча дія // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 2. – С. 197-202.

5. Кияк С. Р. Духовність сучасного християнства: український католицизм // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наук. праць. – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2004. – Вип. 14. – С. 95-103.

6. Кияк С. Р. Єпископ Григорій Хомишин – творець культово-обрядових засад духовності українського католицизму // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2005. – Кн. 2. – С. 94-101.

7. Кияк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи: Монографія. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с.

8. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. – Львів: Сполом, 2005. – 336 с.

9. Колодний А. Релігійний плюралізм і проблеми благодійництва // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні. – К., 2004. – С. 10-15.

10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Мюнхен: Вид-во Українського Вільного Університету, 1983. – 175 с.

11. Сковорода Г. С. Твори: У 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – 367 с.

12. Сковорода Г. С. Піанай в собі людину. – Львів, 1995. – 528 с.

13. Вояковський Н. Шляхами наших прочан. Проповіді про чудотворні ікони Божої Матері. – Львів: Місіонар, 1998. – 199 с.

14. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Рим, 1990. – 352 с.

15. Серце // Словник біблійного богослов'я. – Львів: Місіонар, 1996. – С. 718-720.

16. Вышеславцев Б. Сердце в христианской и индийской мистике / Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 62-87.

17. Флоренский П. Столб и Утверждение Истины. – М., 1914. – 535 с.

18. Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874) та його філософська спадщина // Юркевич П. Д. Твори. – Вінніпег, 1979. – С. 27-28.

19. Гнатюк Я. С. Особливості філософського кордоцентризму Памфіла Юркевича // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – Вип. 2. – С. 21-28.

20. Юркевич П. Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // Юркевич П. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 73-114.

21. Архієпископ Лука (Валентин) Войно-Ясенецький. Вищі сприйняття серця // Україна. – 1991. – № 5. – С. 16-18.

22. Паскаль Б. Думки про релігію. – Львів, 1995. – 171 с.

23. Митрополит Андрей Шептицький. Про почитання Найсвятішого Христового Серця. – Львів: Місіонар, 2004. – 78 с.